

DAĞILIM SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ ÜZERİNE İNCELEME

Batuhan Cürebal*

Özet

Türkler, tarih boyunca çeşitli sebeplerle göç etmek durumunda kalmışlardır. Savaşlar, otlak arayışı, doğal kaynakların tüketimi gibi çeşitli dış faktörler nedeniyle genellikle batıya ve kuzeye göç etmişlerdir. Bu nedenle dilimize çeşitli söz ve söz gruplarının eklendiğini görmekteyiz. Söz yapım yolları araştırılırken modern inceleme uygulamaları geliştirilmiştir. Bu uygulamalar içerisinde en çok *ödüncleme* ve *ekleme* yolu ile söz yapımı kullanılmıştır. Bu çalışmada ele aldığımız sözcük üzerinde tahlilde bulunmuş bilim insanlarının görüşlerini derledik. Ardından üzerine gelen eklerin neler olduğunu inceledik ve en sonunda çıkarımlarda bulunarak kendi görüşümüzü belirttik. Biz bu çalışmada *dağılım* sözcüğünün morfolojisini, sıklığını ve Türk Lehçeleri içerisindeki yerini inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: dağılım, morfoloji, ekleme, alıntı, ödüncleme

STUDY ON THE ETIMOLOGY OF THE WORD DAĞILIM

Abstract

Turks, who had to migrate various reasons throughout history. They migrated east and west due to wars, natural sources consume. For this reason we see add to various word and word group to the Turkish Language. While coinage ways are surveyed, modern search has developed a method. This method composed within mostly borrowing and affiliation. We have composed in study which these vocable about doing analysis scholars. Then we studied that adjunct adds on this vocable. Finally by making an inference we explained our remark. We will reasearch “dağılım” vocable of morphology and this word’s frequency, about articles with Turkish Dialect among place.

Keywords: Distribution, morphology, adds, barrow, adaptation.

* Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/batuhancurebal2018@gmail.com/0000-0003-2510-5768
Gönderim tarihi: 18/03/2023 Kabul tarihi: 19/05/2023

Giriş

Morfoloji, bir dilin tarihsel işleyişi olarak düşünülebilir. “Biçimbilim, dilbilimin, sözcüklerin yapısını inceleyen bir alt dalıdır” (Uzun:2006, s11). Zaman faktörü sözcüklerin yapısındaki değişimi doğrudan etkilemektedir. Morfolojinin anlaşılması sözcüğün üzerindeki biçim değişikliklerinin anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca morfoloji dönemleri göz önüne alarak sözcüğün üzerine gelen ekleri, ses değişimlerini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Yapılan bu çalışmalar bütünü *morfolojik farkındalık* adını almıştır. Bir sözcük üzerinde morfolojik araştırma yapılırken söz yapım yolları sürekli gözden geçirilmektedir. Ancak Türkçede daha çok alıntılamanın yapıldığını görmekteyiz. Bunun başlıca nedenlerinden birisi çevresi ile olan yakın etkileşimidir. “Sözlüklerde yer alan alıntı sözlük birimler dilde belirli bir kavram alanını karşılayan göstergelerdir. Alıntı sözcüklerin herhangi bir dile girişi çok özel durumlar sonucunda da gerçekleşebilir.” (Kumanlı: 2021, s.159) Tarihsel olarak incelendiği zaman Kumanlı'nın da belirttiği üzere dilimizde sıklığı daha fazla görülen *ekleme* yolu ile sözcük yapımıdır. Türk Dili yapısı gereği sondan eklemeli olup diller arasında yapım yolları oldukça geniştir. Üzerine aldığı ekler sayesinde türetilirken kullanım alanı ve sıklığı genişlemektedir.

Bu araştırmada *dağılım* sözlük biriminin morfolojisi üzerinde görüşlere yer verilmiştir. Çalışmada ayrıca söz konusu sözcüğün kullanım sıklığı ve lehçeler arasında kullanımının üzerinde durulacaktır. *Türkiye Ulusal Derlemi*'nde sözcüğün sıklığını inceleyeceğiz. Ayrıca sözcüğün üzerine almış olduğu ekleri de göstermenin yararlı olduğunu düşünmekteyiz.

Sıklık derecesi düşük olan dağılım sözcüğünün *Türkçe Sözlük*'te üç anlamı verilmiştir:

1. Dağılarak birbirinden ayrılma.
2. Paylaşım
3. Bir toplumda, bir kümede incelenen bir veya birçok özelliğin zamana, yere, bir değişkene göre hesaplanan sayısal ve oransal dağılışı

Gelir dağılımı, yaş dağılımı şeklinde örneklendirilmiştir.

Nişanyan Sözlük'te ise: *tarıl-* üzerinden açıklama yapmış “dağılmak serpilmek” anlamını vermiştir.

Yeni Tarama Sözlüğünde ise takılmak < tak+ıl şeklinde ayrıca çeşitli eklerin üzerine alabileceğini belirterek yayılmak anlamını vermiştir. Bu anlam üzerinden eklerin işlevlerinde çeşitlilik olduğu vurgulanmıştır.

Kaşgarlı Mahmud, *DLT*'de sözcüğün anlamını şu şekilde vermiştir.

takıl: “takılmak, dizilmek” anlamını vermiştir. 2. cild 129-9 Burada sözcüğün anlamının başka bir çeşidi ile karşılaşmaktayız. Bir başka anlamını örnekle vererek: “Bir şeyin sert taşa değerek körleşirmesi.” demiştir.

Andreas Tietze ise *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*'nde *dağıl-* sözcüğünü şu şekilde açıklamıştır:

dağıl-: Toplu durumda iken ayrılıp birbirinden uzaklaşmak parçalanarak yayılmak.
 dag<dağıl- (orta-dönüşken) -(ı)l eki şeklindedir. Örnek olarak şu cümleleri sunmuştur:
 Andan yeg olmaya kim dağılavuz, her birümüz bir yanga gidevüz (Ferec 855/1451 v. 24a)
 Düğün dağıldıktan sonra melik erkan-ı suduru a'yanı okıdı (Ferec 855/1451 v. 42 b)

Biz bu incelemelerin ardından Eski Türkçe döneminden beri süre gelen *takı-* eyleminin var olduğu kanısındayız. Ele aldığımız eylem gövdesi özellikle söz başı t- biçimi ile sözlüklerde yerini almıştır. Eylem gövdesinin var olmasını sağlayan orta çatı eki¹ olan – l- olduğunu düşünüyoruz. Özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren söz başı /t-/ yerini d- ye bırakmıştır.

¹Orta çatı eki fiil kök ve gövdeleri dönüşlü, edilgen, işteş, ettirgen yapmasına yarayan eklerdir.

Sözcüğün etimolojisi ile ilgili görüşler:

Dağılım sözcüğü ET'den bu yana kullanım sıklığında bir değişiklik göstermemiştir. Özellikle *tar-* eylemi lehçe farkı dolayısıyla *ta-* biçimine dönüşmesi buna örnek teşkil etmektedir. Sözlükbilim çalışmalarına katkısı olan bilim insanları bu sözcüğün kökeni için Asya kıtasını işaret etmektedir. Başta Kaşgarlı Mahmud'un lûgati olmak üzere Sevan Nişanyan'ın *Etimolojik Sözlüğü*'ne, Tuncer Gülensoy'un *Etimolojik Sözlüğü*'ne, TDK'nin *Tarama Sözlüğü*'ne, Günay Karaağaç'ın etimolojisine, Anderas Tietze'nin *Etimolojik Sözlüğü*'ne başvurulabilir.

1. Nişanyan ele aldığımız *dağılım* sözlükbirimini şu şekilde açıklamıştır:

Eski Türkçe: Tarıl- “dağıtmak” tar+ Il şeklinde türetilmiştir.
Açıklamasına ek olarak “dağıtmak” ET: tarılmak, dağılmak < tarmak
targa- (dağılma) söz başı t- için sözcüğün kökünde yer alan tar- fiilindeki tar-/tağ- farklılığın
Gülensoy'un söylediği gibi ses farklılığından kaynaklanan eş anlamlı farklı morfolojik biçimler,
ses değişimleri lehçe farkı veya Moğolca etkisiyle açıklanır.
Eski Türklçe: tarıldı nen-
Kıpçakça: tagaldı
Türkiye Türkçesi: dağıldı

Nişanyan'ın dikkat ettiği noktalardan biri +II- yapım ekidir. İsimden fiil yapım eki olarak kullanıldığını işaret etmektedir. Gürer Gülsevin bu ek için ünlüsü genellikle dar olmasına rağmen uyumdan dolayı geniş kullanıldığı kanısına varmıştır.

Türk dili komşu dillerle ilişkisi fazla olduğu için Nişanyan şu şekilde düşünmüştür: “targa-” söz başı /t /nin lehçe farkı dolayısıyla Moğolca etkisi ile oluştuğunu göstermeye çalışmıştır. Türklerin kuzeye göç etmesi sebebiyle Kıpçakça ve Ermeni Memlûkçesinde örneklerine rastlanmaktadır.

2. Tuncer Gülensoy *Etimolojik Sözlüğü*'nde bu sözü değerlendirip şu şekilde açıklamasını yapmıştır:

dağıl-, dağılmak
Orta Türkçe: tagıl-
tagılmak<tagı-l-
Türkiye Türkçesi: dağıl- (-ım, -ış, -ma)

3. Çalışmada Kaşgarlı Mahmud' un lûgatinde sözcüğün arkaik biçimi üzerinde yaptığımız araştırmaların sonucunda şu şekilde bulgulara ulaştık.

takılmak <takı-
dizilmek eylem birimi ile köken ortaklığı bulunmaktadır. Örnek cümleler şöyledir: Bir şeyin sert taşa değerek körleşmesi.

Burada özellikle anlamın çeşitlendiğini görmekteyiz. Bir diğer taraftan incelediğimiz zaman Eski Türkçede tıpkı Nişanyan'da olduğu gibi +II- şekli çerçevesinde göstermektedir. Burada dikkatimizi çeken bir diğer husus ise günümüz sözlüklerinden farklı olarak başka söz grupları ile köken ortaklığı bulunmasıdır. Gezip not alan Kaşgarlı, çevresinde duyduklarına göre eylemsel olarak bir ortaklık saptadığını belirtmiştir. Ancak bu durumu henüz bir bilimsel kanıtla dayandıramadığımız için henüz makalemiz için erken olacağının kanısındayız.

Tarama Sözlüğü'nde ise sözcük şu şekilde kaydedilmiştir:

takılmak<tak+II- ile türetildiğini görmekteyiz. Aynı şekilde farklı şekilde türetilebileceğine dair alt maddeler de sunulmuştur.
[takıt-], [takta-], [takta-] şeklinde kullanımları mevcuttur.

4. Andreas Tietze dağılmak sözcüğü üzerinde etimolojik lûgatinde görüşünü şu şekilde belirtmiştir:

dağıl-<dag- dağıl-(ı)l (orta-dönüşken çatı eki olarak almıştır.)

Burada sıklığı Eski Türkçe döneminden itibaren sıklığı fazla olan fiilden fiil yapım eki olan “l” ekini Muharrem Ergin şu şekilde ifade etmiştir: “Eski Türkçede ve diğer şivelerde vokalle veya ‘l’ ile biten fiillerde pasiflik ve meçhul eki olarak bu sesin getirilmesi bunu gösterir. Bu ek kimin yaptığı faili belli olmayan eylemlerin üstüne gelir. Ancak bu eke pasiflik söz konusu yapar. Pasiflik ve meçhul eki ile yapılan bütün fiiller olma ifade eder yani geçişsizdir. Bu yüzden pasiflik ve meçhul ekine geçişsizlik eki de denir. Ancak bu ek ET’de sadece ‘l’ iken EAT döneminde önünde bir vokal ile kullanımı sıklığı arttı” (Ergin:2004).

Sözcüğün etimolojisinde *tagı-* eyleminden geldiğini düşündüğümüz için üzerine gelen -l ekinin olduğu gibi alınmasını uygun görmekteyiz. Öncesinde bulunan vokalin sözcüğün köküne ait olduğunu bilmekteyiz. EAT dönemi için yapılan dilbilim çalışmalarında ekler sesli harfler ile ayrıldığı için bir alışkanlıktan ibaret olduğunun kanısındayız.

Tuncer Gülensoy sözlüğünde yapmış olduğu etimolojik ayrımında -ım, -ış, -ma ekleri ile sözcüğün türetilebileceğini açıklamıştır. Sözcük üzerinde anlamı değiştirebilen bu ekleri Muharrem Ergin’in görüşleri ile açıklamayı uygun görüyoruz.

-m: “Başlıca fonksiyonu fiille ilgili bir hal ve durumu ifade etmek için kullanılır. Fiil kökündeki konsonantın sedalaştığını görmekteyiz.” (Ergin:2004) Ancak bu ekin ele aldığımız sözcük üzerinde yapmış olduğu ünlü üzerinde etkisini lehçeler üzerinde görmekteyiz.

-İş: “Bütün fiil kök ve gövdelerini içine alır. Asıl fonksiyonları varlık, mefhum, eşya ve nesne isimleri yapmak değil, hareket ve iş isimleri yapmaktır. Bu ekler kök ve gövdelerinin manasında diğer yapım ekleri gibi büyük bir değişiklik yapmazlar.” (Ergin:2004) ET döneminde -ş şeklinde olmaktadır. Ancak Batı Türkçesine geldiğimizde -ış, -iş şeklinde kullanılmaya başlamıştır.

-mA: “Bütün fiik kök ve gövdelerini içine alan bir ektir. -mA hareket isimleri yapmasına karşılık -mA iş isimleri yapmaktadır. Ancak bu ekler hareket ifade etmemektedir” (Ergin:2004).

Tarama Sözlüğünde sözcüğün üzerinde “-t-” kullanımının varlığına dikkat çekilmiştir. Eski Türkçe döneminden beri işlek olarak kullanılan bu ek Anadolu sahasında kullanımı yaygındır. “Türkçede eskiden beri görülen ancak işlek olmayan bir ektir. EAT’de yardımcı sesler vokal uyumuna bağlandığı için bu ekler -t şeklindeydi. EAT’de yuvarlak olma durumu bazı misallerde eski şekilleri ile bir müddet muhafaza etmiş sonra aradaki vokal tam bir yardımcı ses oldu” (Ergin:2004).

Ele aldığımız sözcüğün eski biçiminin *tagı-* olduğunu biliyoruz. Ancak Ergin -t vokalle biten fiillerden sonra geniş ölçüde kullanıldığını için eki -t yalın şekilde ünlü ile bitenlerde ünlünün yardımcı ses olduğunu Batı Türkçesinde daha çok yardımcı ünlü ile kullanımının genişlediğini görmekteyiz.

Bu çalışmada kullanmış olduğum teknikler üzerinde bilgi vermeyi sonraki çalışmalarda geliştirilip doğruluk payının artacağını düşündüğümüz için açıklamak istiyoruz. Dillerin bir sonu olmadığını aksine zaman içinde geliştiğini ve çevresi ile sürekli alışveriş içerisinde olduğunu bilmekteyiz. Bu nedenle bir sözcüğün anlamı da alıntı durumunda değişebiliyor ya da söyleyiş bakımında farkın olması durumunda biçim değişikliği olabiliyor. Bu nedenle bir etimoloji çalışmasının amaçlarından birisi ele alınan sözcüğün anlamını ve sıklık durumunu ele almasıdır. “Günay Karaağaç, etimoloji çalışmalarını ses, biçim ve anlam değişimi eski bilgi ve yeni bilgi ilişkisini ifade etmedir.” (Karaağaç:2015) demiştir. Aslında bilgi birikimimiz sürekli olarak artmaktadır. Bir sözcüğün kullanım sıklığını dönemlerine göre azalıp yeri geldiğinde artış gösterdiğini görmekteyiz. Çünkü üzerine aldığı anlam her lehçe için aynı olmayabilir ya da kullanın insan topluluğunun sayısında azalma olduğunu düşünebiliriz. Bu nedenle çalışmalarımızda kullanılan en büyük ayırım yaratacak ses değişimlerine göre bir bakış açısidir. “Türkçenin etimolojik çalışmalarında ses olarak benzer hatta mümkünse aynı anlam olarak da herhangi bir şekilde ve bugünün bakış açısı içinde ilgili bulunabilen sözler aranarak dillerin, aralarında ses ve anlamları binlerce yıllık yaş farkı bulunan üyelerin birlikte yaşadıkları birer ocak oldukları, birlikte yaşadıklarını belirtmiştir” (Karaağaç:2015).

Dillerin özel olarak ses yapıları, sosyal olan anlam yapılarına oranla hızla değişir. Köken bilgisi çalışmaları bu nedenle ses değişimlerini incelemekten ziyade bir toplumun hedef sözcük üzerinde önceki ve sonraki bilgi ilişkisinin incelenmesidir. Yapılan sosyolojik dilbilim çalışmaları aslında çeşitli toplulukların kullandığı söz varlıkları üzerinde inceleme yapmaktadır. Ancak sözcük üzerine kullanılan eklerin ve gövde üzerinde değişen biçimlerin dikkate alınması önemini korumaktadır. Bu nedenle ele alınan *dağıl-* fiilinin lehçeler üzerinde değişimini göstermeyi uygun görmekteyiz.

	Azerbaycan Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Özbek Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkmen Türkçesi
dağıl-	dağılmak	yayılv taralıv sasılıv	tarav	taro	tarkalmak	sibilü çaçılıü taralu	dağamak darağamak

Tablo 1: *Dağıl-* fiilinin çeşitli lehçelerdeki gösterimi.

Bu tabloda gördüğümüz üzere *dağıl-* eylemi farklı coğrafyalarda çeşitli topluluklarda kullanılmıştır. Aynı zamanda anlamlarında farklılık olmadan üzerinde biçimsel değişiklikler vardır. Buradan da anlaşıldığı üzere ET döneminden beri sıklığı yüksek olan *dağıl-* eylemi lehçelerde aktif kullanılmaktadır. Yer yer morfolojik farklılıklar görülse de benzer kullanımların da varlığı dikkat çekmektedir.

Sonuç

Türkler, tarih boyunca savaş, kıtlık, din gibi çeşitli faktörler nedeniyle kendilerine yeni yurtlar edinmişlerdir. Bu tarihi süreçte komşuları, diplomasi ve ticari faaliyetleri içinde bulunduğu toplumlarla sözcük ödünçlemelerinde bulunmuşlardır. Bu sayede dilimizin söz varlığını doğru oranda genişlemiştir. Bizler söyleyiş koşullarını baz alarak sözcük üzerinde kendi biçimsel incelememizi sunduk. Aynı şekilde ödünçleme sırasında anlam değişikliğine de uğrayan sözcüklerimiz bulunmaktadır. Bu çalışmamızda ele aldığımız *dağılım* sözcüğünün gelişimini, etimoloji üzerine çalışan bilim insanlarının görüşlerini ve çeşitli lehçeler üzerinde varlığını inceledik. Ele aldığımız sözcüğün Eski Türkçe biçimli şeklinde *takı-* eyleminden geldiğinin kanaatindeyiz. Eylem üzerinde bir ödünçleme yapılmadığının ve sözcüğün Türkçe kökenli olduğunun sonucuna vardık. Bu düşüncemizi aynı zamanda güncel Türkçe Sözlük desteklemektedir.

“Dağılım” sözcüğünün etimolojisi hakkındaki görüşleri özetleyecek olursak:

Nişanyan: Eski Türkçe: Tarıl- “dağıtmak” tar+ Il şeklinde türetilmiştir.

Açıklamasına ek olarak “dağıtmak” ET: tarılmak, dağılmak < tarmak

Tuncer Gülensoy etimolojik sözlüğünde bu sözü değerlendirip şu şekilde açıklamasını yapmıştır:

dağıl-, dağılmak

Orta Türkçe : tagıl-

tagılmak<tagı-l-

Kaşgarlı Mahmud'un lügatinde arkaik biçimi üzerinde yaptığımız araştırmaların sonucunda şu şekilde bulgulara ulaştım.

takılmak<takı-

Andreas Tietze *dağılmak* sözcüğü üzerinde etimolojik lügatinde görüşünü şu şekilde belirtmiştir:

dağıl-<dag- dağıl-(ı)l (orta-dönüşken çatı eki olarak almıştır.

Biz ET döneminin bir özelliği olarak kabul ettiğimiz *tagı-* eyleminden türemiş olduğunu kabul etmekteyiz. Bu eylemin üzerine gelen aynı şekilde Tietze'nin de belirttiği gibi orta çatı ekinin kullanımının yaygınlık kazandığını görmekteyiz “tagı-l-”. O halde sözcüğün-l- orta çatı eki aldığı düşünülebilir. Zaman içerisinde sözcükler çeşitli dil ve lehçelerde geçtiği zaman fonetik olarak değişime uğramaktadır. Ele aldığımız sözcüğün sonunda -m+ fiilden isim yapım eki bulunmaktadır. Söz başında t>d değişimi dikkat çekmektedir.

Kaynakça

- Akar, Ali. (2018). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul. Ötüken Neşriyat
- Aksan, Doğan. (2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara. Engin
- Clauson, S. Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*. London. Oxdord University Press.
- Ercilasun, B. Ahmet. (2017). *Türk Dili Tarihi (Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla)*. Ankara. Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, B. Ahmet. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (2004). *Türk Dil Bilgisi (Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin)*. İstanbul, Bayrak Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Yayın Evi Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözcüğü (A-N)*. Ankara. TDK Yayınları.
- Gülsevin, Güner. (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara. TDK Yayınları
- Karaağaç, Günay. (2015). *Dilbilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri*. Ankara. Akçağ Yayınları
- Kumanlı, M. Samet. (2021). “Türkçe Sözlük'te İngilizceden Alıntı Sözlükbirimlerinin Tanım Görünümleri”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. (24) 158-173
- Memiş, M. Raşit. (2019). “Morfolojik Farkındalık ve Morfolojik Farkındalık Eğitimi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*. Sayı: 8/3 1355-1368
- Tietze, Anderas. (2016) *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*. Ankara. Türkiye Bilimler Akademisi.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara. TDK Yayınları.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim: Temel Kavramlar*. İstanbul. Papatya Yayıncılık
- <https://www.nisanyansozluk.com/> erişim tarihi(28/02/2022)